
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.132.642

П. О. Ізуїта

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного, господарського та кримінального права
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ГЕНЕЗА ВИНИКНЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Статтю присвячено дослідженню генезису виникнення трудових правовідносин у світі та на території сучасної України. Досліджено рабовласницьку та капіталістичну форму ведення господарювання. Проведено аналіз впливу на трудові правовідносини в Україні історичних закономірностей, що спрямувало подальший розвиток трудового права в Україні загалом.

Ключові слова: договір трудового найму, наймані робітники, ринок найманої праці, трудове право, трудові правовідносини.

Постановка проблеми. Протягом усього життя людина не може обійтися без праці. Отже, процес праці існує майже стільки, скільки існує людство, адже ми не можемо обійтися без матеріальних благ, створених іншими людьми. Пізніше саме трудова діяльність визначає її соціальний статус у суспільстві.

Проблема трудових правовідносин завжди займала одне з провідних місць у науці трудового права й мала важливе значення для суспільних відносин. Саме завдяки цьому відбувається реалізація не тільки волі сторін, а й правових норм, саме у трудових правовідносинах проявляються сильні й слабкі сторони законодавства. Але оскільки Україна – самостійна держава, ми формуємо власне трудове законодавство, а тому нам необхідно виявити особливості генези трудових правовідносин взагалі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці трудового права проблематика генези виникнення трудових правовідносин досліджена доволі повно. До її розроблення доклали зусилля такі відомі вчені-тру-

довики, як М.Г. Александров, В.С. Венедіктов, К.М. Гусов, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, К.Ю. Мельник, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, О.В. Смирнов, В.М. Толкунова, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, О.М. Ярошенко та ін.

Новизна даного дослідження полягає в тому, що на основі дослідження генезису виникнення трудових правовідносин у світі та на території нашої держави було проаналізовано підвалини формування трудового права сьогодення України та необхідні для прогнозування шляхів і способів подальшого розвитку і вдосконалення сучасного трудового права.

Мета статті – дослідити генезис виникнення трудових правовідносин у світі та на території сучасної України, а також рабовласницьку та капіталістичну форму ведення господарювання.

Виклад основного матеріалу. Становлення вчення про генезис трудових правовідносин відбувалось у нерозривному зв'язку з розвитком суспільних відносин та потребою у соціальній реалізації індивідів.

Важливе значення для задоволення потреб людини має праця. Як зазначав

В.І. Прокопенко, тільки завдяки праці люди можуть задовольнити свої матеріальні та моральні потреби [1, с. 7].

На думку М.Г. Александрова, праця завжди є вольовою, доцільною діяльністю, спрямованою на створення тих або інших споживчих цінностей [2, с. 5]. Убачається, що роль праці в життєдіяльності суспільства і держави виявляється не тільки у створенні у процесі праці матеріальних і духовних цінностей, призначених для задоволення потреб людей, але і в розвитку самих працівників, які здобувають навички, розкривають свої здібності, поповнюють і збагачують знання. Останнє знаходить своє вираження в появі нових ідей, прогресивних технологіях, більш досконалих і продуктивних знаряддях праці, нових видах продукції, що, у свою чергу, призводить до розвитку потреб [3].

Таким чином, у результаті праці не тільки виробляються товари та надаються послуги, але і з'являються нові потреби, які вимагатимуть задоволення в майбутньому. А тому на появу трудових правовідносин впливає безліч факторів: соціальні, економічні, політичні, культурні умови життя суспільства та держави, конкретні умови життєдіяльності людини та її психофізіологічні особливості.

Усі вищезазначені передумови виникнення трудових правовідносин є загальними. Норми права, правосуб'єктність та юридичні факти становлять групу спеціальних передумов виникнення трудових правовідносин.

Німецький професор І. Шрегле пише: «Міжнародні порівняння в галузі трудових відносин свідчать, що ані юристи, ані економісти не можуть знайти ключ до повного розуміння та пояснення такого явища, як трудові відносини<...>Ці відносини тісно образом пов'язані з людською поведінкою, а останнє пояснюється не тільки раціонально, передбачено не тільки економічними інтересами. Трудові відношення мають справу не тільки з економічними, матеріальними інтересами, процедурами, інститутами та правилами<...>Міжнародні порівняння висувають важливість моральних цінностей, емоцій, сентиментів, ідеології і навіть релігії<...> Зрештою трудові відношення, їх правове регулювання мо-

жуть бути зрозумілі та пояснені як сукупний результат усіх особливостей даного суспільства – економічних, юридичних, політичних, культурних, раціональних та ірраціональних» [4, с. 28].

Вивчення появи та історичного розвитку трудових правовідносин є надзвичайно важливим. Тому необхідно звернутися до витоків трудових правовідносин, як у світі, так і на території сучасної України.

Вже у Стародавньому Римі, в умовах рабовласницької форми ведення господарювання праця була виділена як самостійна майнова і духовна цінність, що становить особливий об'єкт цивільного обігу. Але хоча й римське право розглядало працю як особливий об'єкт цивільного обігу, всі договори, що опосередковували її застосування, визначалися як суто зобов'язальна цивільно-правова угода. Отже, у Стародавньому Римі, в умовах рабовласницького типу господарювання не існувало підстав для виникнення трудового права як особливої галузі. Тому всі питання, пов'язані із застосуванням праці, вирішувалися засобами цивільного права. У римському праві виділялися три самостійних договори найму: найм речей, найм робіт, який став згодом підрядом, та найм послуг [5].

На відміну від римського права, яке розглядало працю як самостійну майнову цінність, для феодального суспільства характерне поглинання здатності до праці особою працівника, тобто об'єктом договору ставала не здатність людини до праці, а сама людина, яка передавала себе під владу господаря. В епоху феодалізму застосування праці становило предмет зовнішнього, переважно імперативного правового регулювання. Початкове застосування праці опосередковувалось засобами патріархального сімейного права, а згодом, із падінням авторитету сімейної влади, ця функція була сприйнята майже повністю публічним поліцейським (адміністративним) правом [6, с. 22]. Отже, можемо говорити про відсутність трудових правовідносин, схожих на ті, що є сьогодні. Адже використовувалося примусове виконання людьми певних видів робіт без задоволення їх матеріальних та моральних потреб.

Із розвитком суспільства та появою капіталістичного способу виробництва відбувається формування товарного ринку, а як результат зазначених процесів – ринку робочої сили. Здатність до праці стає самостійною майновою цінністю, яка є предметом особливого договору – договору трудового найму. Відповідно, правове регулювання праці з публічно-правової сфери знову перейшло у сферу приватного права.

У процесі розвитку капіталістичного господарства цивілістична думка відійшла від тієї постановки питання про найм праці, яка містилась у римському праві. Інститут найму праці зазнав істотної переробки. Поступово створювалась система законодавчої охорони інтересів економічно слабкої сторони – працівника, яка полягала, перш за все, в істотному обмеженні принципу свободи договору [7, с. 31–32].

Це обмеження свободи договору щодо договорів особистого найму полягало в тому, що, по-перше, законодавець почав втручатися у зміст договорів, що укладались, тобто закон безпосередньо встановлював ті чи інші права і обов'язки сторін під час найму праці. Законодавчо охоронялись особистість працівника, його життя і здоров'я. Визначались умови, які не могли бути включені в договір (як правило, ті, що стосувались обов'язків працівника). По-друге, законодавець гарантував одержання працівником трудового доходу – винагороди за свою працю, яка розглядалась як джерело його матеріального існування [8, с. 1832].

Крім того, законодавчо обмежувались утримання із заробітної плати (зокрема і суми штрафів, які накладались у порядку застосування дисциплінарного стягнення), встановлювалась вимога про своєчасність видачі заробітної плати. Оскільки для працівників, які жили коштом своєї праці, велике значення мала безперервність трудових відносин, законодавчо встановлювались гарантії для працівника у разі його розірвання. Значним відступом від цивільно-правових методів регулювання стала відмова від принципу рівності сторін у договорі, оскільки під час реалізації договору особистого найму діяльність однієї особи підпорядковується господарському плану або цілям іншої [8, с. 1833].

Що ж до України, як зазначає більшість дослідників, сама галузь трудового права на території України зародилась у капіталістичний період, коли через скасування кріпацтва в 1861 р. та появу перших фабрик поширення набула праця найманих робітників, а також виникла необхідність врегулювання їх відносин із наймачами [9].

Саме в той період трудові відносини регулювалися фактично нормами цивільного права. С.В. Венедіктов зазначає: «Вітчизняне дореволюційне цивільне законодавство було побудоване на римській класифікації договорів. Так, договір *location conduction operatum* був закріплений у цивільному уложенні як договір про особистий найм, згідно з яким одна особа набуває за винагороду право тимчасового користування послугами іншої особи» [10, с. 16].

Проте С.В. Вишновецька зауважує: «Чинне в той період переважне регулювання відносин у трудовому процесі методами цивільного права давало роботодавцям змогу експлуатувати працівників такою мірою, яка мало чим відрізнялась від феодальних умов праці холопа» [11, с. 58].

Про певні зачатки правового регулювання праці можна стверджувати, напевно, починаючи ще з розширеної редакції «Руської правди», яка регулювала право, починаючи з часів Київської Русі, і продовжувала діяти на українських землях у складі Великого Литовського князівства. Так, ст. 60 цієї визначної правової пам'ятки визначала: «Якщо пан віддасть свого найманця в заробіток іншому хазяїнові за взяту в останнього вперед плату, цю плату він також має віддати назад, і за образу заплатити 3 гривні продажу». У ст. 111 вказувалось, що терміновий працівник – не холоп, і праця не має перетворюватися на холопство ні за прокорм, ні за додане. Далі в статті вказувалося, що якщо працівник не дослужить до строку, він зобов'язаний винагородити хазяїна за те, чому той позичив його; якщо ж він дослужить до строку, нічого не платить [12].

Договір особистого найму в Київській Русі оформлявся шляхом «запису». Якщо письмового договору не було, закон давав найманим робітникам змогу вимагати свій заробіток шляхом так званого «закличу», тобто публічного оголошення своїх вимог

на торгу. Найманий робітник, уклавши договір із хазяїном на відомий строк, міг піти від нього й раніше закінчення строку. У такому разі він одержував плату відповідно до проробленого часу. Позовна давність по цих справах була встановлена в один рік. Після закінчення року працівник втрачав право на висування позову до хазяїна [13, с. 4].

Згадку про винагороду за працю згідно з договором позики або договором найму праці можна знайти у Статутах Великого князівства Литовського, що діяли на українських землях, в редакції 1529 та 1566 рр. Зокрема, відповідно до ст. 7 розділу 11 Статуту 1529 р., що має назву «Про зарахування закупам суми в рахунок боргу за відпрацьованих час», якщо хто-небудь узяв у закуп селянина або селянку і не домовився з ними про розмір присівку (прибавка до грошової плати селянину у вигляді врожаю, який він збирав) або про те, за яку суму буде зараховуватись кожен рік роботи, то з належної суми грошей має бути вираховано селянину 15 грошей за рік, а жінці – 10 грошей [14, с. 60–83].

Деякі норми особистого найму щодо трудових відносин містилися і в «Соборному Уложенні» 1649 р., прийнятому в Московській державі [15, с. 45].

Деякі властивості цивілізації, по суті, з'явилися тільки після 24 травня 1835 г., коли було прийняте Положення «Про відносини між хазяїнами фабричних закладів і робочими людьми, що надходять на відповідні по найманню». У цьому акті, наприклад, оговорювалася необхідність ведення хазяїнами книги «для записування розрахунків із робітниками» [16, с. 2].

У зв'язку з розвитком капіталістичних відносин у Росії в XVIII ст. значного поширення набувають договори особистого наймання. Наймання робочої сили проводилося як для домашніх послуг, так і для роботи в ремісничих майстернях і сфері торгівлі. Як правило, розмір плати за їх роботу встановлювався за згодою сторін, але в окремих випадках вона визначалась законом. Так, учні одержували плату, розмір якої щорічно встановлювався ремісничим сходом. Підприємці, які керували промисловими й торговельними закладами могли, за згодою хазяїв, одержувати

відомий відсоток із прибутку або з обороту [13, с. 179].

Так, із розвитком відносин найманої праці, яка мала місце в рамках розвитку капіталістичних форм господарства, фабричне (промислове, робоче) законодавство дедалі більшої ваги набуває в Росії. Це законодавство, що містилось у XI томі Зводу законів, із часом виросло в Статут про промисловість, а після 1913 р. трансформувалось у Статут про промислову працю. Вказані статuti містили майже всі основні інститути і правові поняття, на основі яких згодом сформувалась галузь радянського трудового права [17, с. 124].

В Україні становлення і розвиток трудового права як самостійної галузі відбувалось у радянський період її історії. Хоча до жовтня 1917 р. вже почало складатись державне регулювання найманої праці, особливої галузі трудового права ще не виникло. Договір найму залишався в рамках галузі приватного цивільного права, державне ж регулювання взаємовідносин «між працею і капіталом» лежало у сфері адміністративного (поліцейського) права і було неповним [5].

Отже, у той період ще не склався єдиний упорядкований механізм правового регулювання праці, який міг би бути опосередкований особливою правовою галуззю.

Висновки і пропозиції. Таким чином, трудові правовідносини як юридична форма вираження суспільних відносин, які виникають на двосторонній основі між власником або уповноваженим ним органом і працівником, у своєму історичному розвитку пройшли досить тривалий час. Рабовласницький період ведення господарювання ґрунтувався на звичаях та традиціях, що не розглядали найманої праці загалом.

Проте ускладнення виробництва змусило керівну верхівку вдатися до більш детальної та змістовної регламентації трудових відносин шляхом видання певних нормативно-правових актів щодо введення трудового найму та створення ринку найманої праці. Подальша генеза трудових правовідносин відбувається відповідно до потреб суспільства та формування державного механізму регулювання даної сфери правовідносин.

Як бачимо, генеза трудових правовідносин в Україні була сформована після скасування кріпацтва і досі несе на собі відбиток російської ідеології. Всебічний ретельний аналіз і глибоке узагальнення особливостей, тенденцій і закономірностей історичного розвитку трудових правовідносин необхідні для прогнозування шляхів і способів подальшого розвитку і вдосконалення сучасного трудового права в Україні.

Список використаної літератури:

1. Прокопенко В.І. Трудове право України : підручник / В.І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – 480 с.
2. Александров Н.Г. Трудовое правоотношение / Н.Г. Александров. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – 336 с.
3. Мельник К.Ю. Передумови виникнення трудових правовідносин / К.Ю. Мельник // Право і безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 232–236.
4. International Labour Review. – 1981. – № 1.
5. Вишновецька С.В. Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права / С.В. Вишновецька // Юридичний вісник. – №1 (10). – 2009. – С. 57–61.
6. Курс российского трудового права. В 3 т. Т. 1: Общая часть / Под ред. Е.Б. Хохлова. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – 573 с.
7. Коршунова Т.Ю., Нуртдинова А.Ф. Трудовой договор в современных условиях (К вопросу о найме труда) / Т.Ю. Коршунова, А.Ф. Нуртдинова // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 30–41.
8. Таль Л.С. Новый опыт законодательной нормировки рабочего договора / Л.С. Таль // Право. – 1908. – № 34. – С. 1872.
9. Кисельова О. І., Семенова А.В. Історичні передумови формування сучасного трудового законодавства та його відповідність сучасному рівню розвитку трудових відносин в Україні // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. – Серія: Юридичні науки. – 2014. – Т. 27 (66). – № 4. – С. 60–67.
10. Венедіктов С.В. Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний і зарубіжний досвід / С.В. Венедіктов. – К. : Алерта, 2012. – 368 с.
11. Вишновецька С.В. Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права / С.В. Вишновецька // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2009. – № 1. – С. 57–61.
12. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. – М., 1953. – С. 87–112.
13. История государства и права СССР. Ч. I // Под ред. О.И. Чистякова, И.Д. Мартысевича. – М., 1985. – 280 с.
14. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. у 2-х т.; за ред. В.Д. Гончаренка; [уклад.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький]. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1997. – Т. 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст. – 464 с.
15. Божко В.М. Генеза правового регулювання оплати праці / В.М. Божко. – Полтава: Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, 2010. – 400 с.
16. Кисилев И.Я. Трудовое право России: историко-правовое исследование / И.Я. Кисилев. – М.: Норма., 2001. – 372 с.
17. Хохлов Е.Б. К понятию трудового договора и договора найма труда / Е.Б. Хохлов // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 122–127.

Изуита П. А. Генезис возникновения трудовых правоотношений

Статья посвящена исследованию генезиса возникновения трудовых правоотношений в мире и на территории современной Украины. Исследованы рабовладельческая и капиталистическая формы ведения хозяйства. Проведен анализ влияния на трудовые правоотношения в Украине исторических закономерностей, что направило дальнейшее развитие трудового права в Украине в целом.

Ключевые слова: договор трудового найма, наемные рабочие, рынок наемного труда, трудовое право, трудовые правоотношения.

Izuita P. Genesis of the employment relationship

The article studies the genesis of labor relations in the world and on the territory of Ukraine. Researched slaveholder and capitalist driving form of management. The analysis of the impact on labor relations in Ukraine historical factors that determined the further development of labor law in Ukraine in general.

Key words: contract labor, laborers, wage labor market, labor law, labor relations.